

A földrajzi fogalomalkotás logikai műveletei

Ahhoz, hogy a tanulók elsajátítsák az önálló ismeretszerzés képességét, sokféle didaktikai, metodikai feladatot kell megoldanunk. A sokféle feladat közül kiemelkedő szerep jut a logikai műveletek alkalmazásának. Megtanítását indokolhatjuk általános pedagógiai, didaktikai, módszertani és világnézeti szempontból egyaránt. Nem célom, hogy most kitérjek a logikai műveletek helyének és szerepének megállapítására, csupán utalok néhány fontos kapcsolatra.

Ismerve a Lenárd Ferenc által leírt „gondolkodási struktúra fázisokat” [2], világosan látjuk a műveletek helyét és szerepét. A módszertani gyakorlatunkban még nagy szerepe van a „Megértő gondolkodás – a megértés logikája” [2] kialakításának, de tudjuk, hogy ez a szint nem elégti ki a fokozódott követelményeket. Az ilyen gondolkodás eredménye a reprodukív ismeret. A korszerűbb ismeretszerző képesség megszerzetése a problémamegoldó gondolkodás kialakításának módszerét kívánja, amelynek eredménye a produktív tanulási szint, tehát az önálló ismeretszerző képesség.

Ahhoz, hogy a valóság belső összefüggéseit megláttassuk, a felfedezés logikáját kell alkalmazni még akkor is, ha ez a folyamat már felfedezett, ismertetett tárgyakat, jelenségeket fedeztetni fel. Problémát megoldni, felfedeztetni csakis a logikai műveletek beiktatásával lehetséges.

A fogalomalkotás logikai műveletei, együttesen a gondolkodás más műveleteivel – nélkülözhetetlen szerepet játszanak a nevelés más különböző folyamataiban is.

A nevelésünk fő célkitűzése a dialektikus materialista világnézet megalapozása. Tanulóinkat el kell juttatni arra a szintre, hogy a valóság tárgyait és jelenségeit mozgásában, oksági összefüggéseiben, ellentéteivel és egységben lássák.

Az ilyen tudományos világnézet kialakítása hosszú folyamat. Az általános iskola alapozó jellegénél fogva nem vállalkozik a teljes cél megvalósítására, de igen fontos szerepet kap az alapvető ismeretbázis nyújtásában és magasabb szintű gondolkodási képesség megteremtésében.

A valóságot teljesen tükröző fogalmak az ismeretbázis építőkövei. Célunk, hogy az egyedi fogalmak során át az általános fogalmak rendszerét építsük ki és eljussunk a kategóriák megláttatásához. Biztos világnézethez csak a kategóriák tanulmányozásával juthatunk. Lenin a következőket írta erről: „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek hálózata. Az ösztönember, a vadember nem emelkedik ki a természetből. A tudatos ember kiemelkedik, a kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontjai, amelyek segítik őt, hogy megismerje és hatalmába kerítse ezt a hálót.” [3]

Fogalmakat többféle szinten alakíthatunk ki. A kategóriákhoz való eljutáshoz csak a tudományosan megalapozott ismeretelméleti út vezet, amely nem nélkülözheti a logikai műveletek rendszerét.

Fejtegetésemben csak a formális logikai műveletek szerepéről szólok. Ezzel nem akarom csökkenteni a dialektikus logikai műveletek szerepét. Mint alapozó feladatot, pontosan a dialektikus módszer elsajátítása érdekében tartom fontosnak a formális logikai műveletek rendszerének alkalmazását. A dialektikus összefüggések megláttatását csak akkor tudjuk elérni, ha az analízis, szintézis, absztrakció, általánosítás stb. műveletekkel biztos fogalmat alakítunk ki, amelyeknek rendszerét a valóság

összefüggései adják. A formális logikai és dialektikus logikai műveletek helyes arányát kell megfelelően alkalmazni. Az egyik a másikkal dialektikus egységben van.

A továbbiakban az általános feladatokon belül a földrajzi fogalmak logikai műveleteinek alkalmazásáról szólok. Megvizsgáltam, hogy az egyes műveleteket hol, mikor, miért és hogyan lehet végezni. Sorra veszem az egyes feladatokat és összegezem az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat.

AZ ALKALMAZÁS ELŐZETES FELADATI

A gondolkodási műveletek számos formáját gyakoroltatjuk az alsó tagozatban. Analízis, absztrakció, szintézis, azonosítás, megkülönböztetés, általánosítás, a hiányos meghatározások egész sora és a felosztás módjai is szerepelnek. Az első számú feladat tehát megállapítani, hogy az alkalmazás milyen fokaira jutottak a tanulók. Erre a célra nem feltétlenül szükséges külön órát, vagy külön felmérési módszert kidolgozni. Az ötödik osztály elején tárgyalt térképismereti egység összefoglalhatja a környezetismeretben tanult legalapvetőbb fogalmakat, kibővíti a földrajzi munkavégzéshez szükséges ismeretekkel és eközben vizsgálódhatunk szóban és írásban egyaránt.

A földrajzi fogalmakat, ugyanúgy, mint más tantárgyak fogalmait, a didaktika és logika szabályai szerint alakítjuk ki és ugyanazokat a műveleteket végeztetjük, mint más ismeretek megszeretésekor. Az azonosság mellett azonban látni kell a sajátosságból adódó különbségeket is. A sajátosságot a földrajzi szemléleti anyag és a más érzéki megismerést szolgáló eszközrendszer adja. Tanulóinkkal fel kell fedeztetni, hogy földrajzi ismeretekhez azonos gondolatsorral jutnak, mint más ismeretekhez, ugyanakkor meg kell tanítani a sajátos anyag szemléletmódját és az eszközök felhasználását. Az első félév lehetőséget nyújt a különbség tanulmányozásához. A félévi osztályozás eltörlése több időt biztosít a műveltsorok nagyobb mennyiségű gyakorlására.

Mielőtt a fogalmak kialakításához kezdenénk, tisztáznunk kell a földrajzi fogalomrendszerünk tartalmát, terjedelmét, rendszerét és a követelmények szintjét. A már birtokunkban levő „A földrajz követelményrendszere...” [4] c. kiadványok biztos alapot nyújtanak a tájékozódáshoz. A csoportosított fogalmak mennyiségén és minőségén túl támpontot kapunk az elérendő szint fokáról is. A kategóriákba sorolt fogalmak rendszerének ismeretén kívül fel kell vázolni a fogalmak egymáshoz viszonyított kapcsolatait, a kisebb csoportokat és rendszereket, tehát „A földrajzi ismeretek általános struktúráját”. [5] A felszín fogalmaiban például a következő felosztásokat végezhetjük:

<i>1. Felszín</i>		
[forma szerint]		
síkság	kiemelkedés	mélyedés
[tengerszint feletti magasságuk szerint]		
	alföld	domb-dombság
	mélyföld	hegy-hegység stb.
	fennsík stb.	
 <i>2. Hegy-hegység</i>		
[magasság szerint]		
alacsony	középhegység	magas
[kialakulás szerint]		
	tengeri	vulkánikus
[közete szerint]		
homokkő	mészkö	andezit
		bazalt stb.

A nemfogalmak felosztása feltétlenül szükséges előzetes munka. Tisztán kell látnunk a fogalom helyét a rendszerben, hogy jól tudjuk tervezni a valóság kapcsolatainak érzékelését. Az ilyen felosztások segítenek abban, hogy megfelelő műveletsorokat alakítsunk ki a feldolgozás érdekében. Nyilvánvaló, hogy más utat kell választanunk, ha általánosabb osztály, ún. „halmazképző” [6] fogalmat alakítunk, vagy ha az osztályban helyet foglaló fajfogalmat ismertetjük. Az előbbinél az indukatív, az utóbbinál a deduktív út vezet a gyorsabb és helyesebb megoldáshoz.

Az általános fogalmakhoz a típusfogalmak tanulmányozása során jutunk. Világosan kell látnunk, hogy melyek azok az egyedi tárgyak és jelenségek, amelyekkel a legbiztosabban alapozhatjuk meg a fogalmak általánosítását. A jelenlegi tankönyvek és munkafüzetek jól kiemelik ezeket a vizsgálati anyagokat. Például a Nagykunság jellemzése nagyszerű lehetőséget ad a síkság fogalmának kialakításához, a Kis-kunság a kisebb kiemelkedés, a bucka felismertetéséhez, vagy igen jó típus a lánc-hegység meghatározásához a csehszlovák Kárpátok jellemzése.

A tanmenet logikai tervezésekor érdemes feltűnően jelezni, hogy melyik egyedi fogalom tanulmányozásával jutunk el az általánosításhoz és meghatározáshoz.

Feltétlen figyelembe kell vennünk a fogalom kialakításakor a fokozatosságot. Tudnunk kell, hogy meddig juthatunk el egyik vagy másik órán, vagy egységen belül és egységek során a fogalom materiális vagy dialektikus meghatározásához.

Például: vulkáni működés fogalmához a hatodik osztályban a dél-európai egységben az Etna – mint típusfogalom – tanulmányozásával jutunk. Ezt megelőzően a bemutatást és megnevezést a Badacsony megismertetések elvégezzük. Az Etna jellemzése alapján megadhatjuk a formális logikai meghatározást. A Mátra bemutatásával a jellemzést végezzük. A terjedelem felosztását az ötödik osztályban közelet alapján szűken vizsgálhatjuk, de részletesebb feltárást csak a kontinensek természet-földrajzi megismerése után végezhetjük a hetedik osztályban. Hiba lenne, ha már ötödik osztályos korban a teljes követelményszint elérését erőltetnénk. Az is helytelen lenne, ha annak tudatában, hogy bizonyos fogalom meghatározását később kell megadni, elhanyagolnánk a jellemzők előzetes összegyűjtését, mert ezzel megnehezítetnénk az általánosítást.

Az alkalmazás előzetes munkái során készült tervezeteket érdemes összegyűjteni és a tanmenetben feltüntetni. A tervezetek mindenképpen céltudatosabbá teszik a műveletek alkalmazását. Az előkészítés után érdemes meghatározni az érzéki és logikai megismerés arányát.

AZ ÉRZÉKI MEGISMERÉSRŐL

A gondolati feldolgozást mindenképpen meg kell előzni az érzéki megismerésnek. A problémát az adja, hogy a mennyiséget, minőséget és a módot hogyan válasszuk meg, végrehajtasuk mennyiben segíti vagy nehezíti a műveleti feldolgozást. A gyakorlatban a helyes arányok mellett a szélsőséges megoldások is megtalálhatók. Láthatunk olyan órát, ahol a szemléleti anyagok özönét agyonanalizálva akarnak eljutni a tárgy logikai fogalmához, máshol a legalapvetőbb szemléleti anyag sincs biztosítva.

Az érzéki megismerés helyes mennyiségi és minőségi felhasználásához érdemes azt a fontos elméletet figyelembe venni, amit az oktatáslelektan művelői tanácsolnak: „... a kép és a szó, az első és második jelzőrendszer egyaránt fontos szerepet

játszik a megismerésben. Szerepük azonban nem lehet teljesen azonos. A második jelzőrendszer az elsőre épül, de minőségileg új szintjét jelenti a megismerésnek. A szavak és a második jelzőrendszer segítségével a gondolkodás elvont síkra emelkedik. Nem képekkel, hanem szavakkal történnek a műveletek. A gondolkodásnak ezt az elvont jellegét természetesen nem szabad túlhajtani. Az elvont gondolkodás alapja a konkrét valóság és az első jelzőrendszer. Attól büntetlenül teljesen el nem szakadhat. Ugyanakkor azonban az is hiba lenne, ha az elvont gondolkodás szintjén a képszerűséget erőltetnénk rá a tanulóra. [7] A sok szemléleti anyag tehát nem biztos, hogy eljuttat az általánosításhoz, a kevés alap viszont verbalizmushoz vezethet. A sajátos vizsgálati lehetőségek külön is feladatokat szabnak a műveletek tervezésében. A földrajzi szemléleti anyagok kevés lehetőséget adnak a valóság közvetlen megvizsgálásához. Leggyakoribb a képek felhasználása. A kép csak két dimenzióban mutatja a valóságot. A szemlélet sokszor a képzeleti képre van utalva. Az ilyen anyag egyrészt nehezíti a valóság megismerését, másrészt lehetőséget ad arra, hogy a legjellemzőbb eszköz kiválasztásával segítsük a gondolati feldolgozást.

Az érzéki megismerés helyes megtervezéséhez figyelembe kell venni néhány módszertani alapelvet:

- a) a gondolati feldolgozáshoz elegendő szemléleti alapot biztosítsunk;
- b) a szemléltetési eszköz a fogalom legjellemzőbb tulajdonságait mutassa;
- c) a szemléleti anyag kiválasztásánál biztosítsuk a kontraszt – pl. a síkság felismerésekor legyen ott a kiemelkedés képe is;
- d) ugyancsak biztosítani kell egy tárgy variánsait is, nehogy a bemutatott anyag kiugró jegyei faji jegyként szerepeljenek.

Ennél az elvénél hivatkozhatunk a szovjet pszichológusok kimutatására, melyek szerint „csak az a szemléleti alap nyújt biztosítékot a szilárd fogalomalkotáshoz, amely már eleve számol a fogalom lényeges és lényegtelen (invariáns és variáns) jegyeivel. Ha pl. a szemléleti alap hiányos, nem mutatja meg például a variáns jegyeket, akkor előfordul az, hogy e jegyek invariáns, lényeges jegyként ‚betolakodnak’ a fogalomba. A vízválasztó fogalmának a kialakításánál (Kabanova–Meller, 1953) pl. nem elég csak egyféle magasságú hegyen végezni a ‚szemléltetést’. Ez esetben ugyanis előfordulhat, hogy ez a szemléleti jegy lényegessé emelkedik a tanuló szemében. E jegy megfelelő variálása viszont megóvja a tanulót e tévedéstől.” [7]

A megismerés szemléleti fokán még más alapvető szabályokat is figyelembe kell vennünk. Szólni kell arról, hogy mennyire fontos a megfigyelési szempontok kiadása a vizsgálat előtt. A tanulók hajlamosak arra, hogy lényeges, lényegtelen tulajdonságokat válogatás nélkül felsoroljanak. A leírást eredményező analízisnek felső tagozatban már kevés jelentősége van. Az irányított megfigyelés jellemzést ad, amely sokkal fontosabb a fogalomalkotás szempontjából.

Az irányított megfigyelés hangsúlyozása mellett meg kell jegyezni, hogy a bemutatást követő érzelmi, vagy akár a lényegtől eltérő értelmi reagálásokat meg kell engedni. Egy szép kép láttán pl. gyakran szóban szeretnének a kiváltott érzelmekről beszámolni. Pszichológiai okokból engedni kell ennek a belső kényszernek. Az esztétikai nevelőhatás mellett a szociális érzékelés torzulásait is könnyen észrevehetjük a jelzésekből.

A szemléleti fokon történő megismerést a tanulóknak önállóan kell végezni. A helyes szemléleti mód megtanítása érdekében mégis szükséges – különösen az első időszakban – a közös tanári irányítással végzett szóbeli munka. Ezzel megakadályozzuk az analízis és szintézis gondolati keveredését és ugyanakkor megtanítjuk a lényeges jegyek felfedeztetését.

Az érzéki megismerés egyéb szabályaira is kiteríhetnénk, de a műveleti rendszerbeni szerephez ennyi is elégnék mondható. Az egy-két jellemző felsorolását azért tartom fontosnak, mert a gyakorlat során ezeknek alkalmazásában gyakran problémát tapasztaltam.

A KÉPZETTŐL A MEGHATÁROZÁSIG

A képzet érzéki általánosítás, pl. a völgy szemlélése után ezt állapítjuk meg: ilyen a völgy. Ezzel a megnevezéssel és utalással nem elégedhetünk meg. A völgy lényeges tulajdonságait kell összegyűjtenünk és általánosítanunk ahhoz, hogy ne csak a bemutatott völgy legyen a fogalom alapja. El kell szakadnunk a képtől, a gondolati síkon kell eljutni az elvonáson át a meghatározásig. A megtett úton leggyakrabban a következő műveletsort alkalmazzuk: analízis, szintézis, összehasonlítás (tulajdonságok azonosítása, megkülönböztetése), absztrahálás, általánosítás, meghatározás. Az itt leírt sorrend nem mindig azonos, de ezek a műveletek valahol mindig szükségesek a földrajzi fogalomalkotásban.

Az *analízist* már az érzéki megismerés során alkalmaznunk kell, de a logikai elemés során is felhasználjuk. Az analízis két formáját külön kell választanunk:

1. érzéki analízis – külső cselekvéssel végzett részekre bontás,
2. logikai analízis – belsővé vált cselekvéssel végzett tulajdonságok, jegyek keresése.

A logikai analízis már az elvonás részműveletévé válik. Ahhoz, hogy az általánosításhoz elvonhassuk a lényeges jegyeket, számba kell venni az összes felfedezhető jegyet. A gondolati analízis önálló végeztetéséhez megfelelő készséget kell kialakítani az érzéki analízisben. Tudni kell a tanulóknak, hogy mely érzékszervek használhatók fel a bontáshoz. A legtöbb esetben vizuális a szemlélet. Vigyázni kell, hogy vizuális szemléléskor a legszembeütőbb részek meg ne akadályozzák a kép többi részének felfedezését. Ki kell alakítani a módszeres felkutatás képességét – közepén, szélén, elől, hátul – valamilyen sorrend alapján. A logikai analízis is akkor lesz eredményes, ha az érzéki feldolgozás rendjét, módszerét belsővé tették.

A szemléleti anyagok különbözősége miatt az analízis formája is különböző. Más-képpen szükséges elemezni a valóságban is érzékelhető anyagot, pl. kőzeteket, ásványi anyagokat, felszíni formákat, mint a közvetett formában vizsgált dolgokat. Az analízis alkalmával különféle érzékszerveket foglalkoztatunk: pl. a kőzet megismerésekor látási, tapintási, szaglási, sőt ízlelési érzetet is szereztünk. A tér mindhárom irányában vizsgálódhatunk. A szén keletkezésének fokozatait már csak a képzelet segítségével értethetjük meg. A tankönyv képeit, ábráit felhasználva már képről alkotunk képet. A helytelen analízis következtében torz belső képet kapunk, amiből helyben elvonást végzünk.

A képekről történő kiindulás során többszörös analízist kell végeznünk.

Vizuálisan: I. a képen látható részek felfedezése megszokott sorrend szerint a képen való tájékozódáshoz.

Gondolatban: a tankönyvi kép elhagyása nélkül, logikai úton.

A vizuális és gondolati analízis szemlélése céljából vegyük példának a magas hegység fogalmának kialakítását. A tankönyv 117. oldalán látható a „Csipkézett hegygerincek a Magas-Tátrában” c. kép. [8] A bevezető kérdés után – milyen a Magas-Tátra formája? – elvégezzük az első analízist. Tagoljuk az előtérben látható

hegyekre, a középen látható mélyebb részekre és a távolabbi hegygerincekre, hegyek közötti völgyekre. E munka közben máris vizuális képzet alakul ki. A logikai feldolgozás előkészítésére újra tagoljuk a képet és továbbra is vizuálisan vizsgáljuk a részek részeit, – az oldalát, tetejét, a völgyek szélességét –, és innen vonhatjuk le a logikai jegyeket. Csak ezután végezhetjük a logikai tagolást a tankönyvi kép nélkül, „belső képen”, szóval, tehát a második jelzőrendszerrel.

A tankönyvi szöveg bemutatásával is elindulhatunk a fogalomalkotáshoz. Pl. a nehézipari vidék jellemzésénél felhasználhatjuk a Borsodi-medence megismeréséhez kapcsolódó „Kép a nehézipari vidékről” [8] c. olvasmányt. Itt az óra fő célja az, hogy a Borsodi-medencében bemutatott egyedi fogalom alapján a nehézipari vidék jellemző képét kapjuk. A bemutatott olvasmány csupán arra való, hogy emlékképet nyújtson a már látott vagy hallott dolgokról, tehát leíró jellegű.

Az analízist lehet felszínesen is végezni, mert a fogalom kialakításához a Borsodi-medence szolgál igazi alapul.

Sorra lehetne venni a különböző anyagon, jelenségen végzett érzéki és logikai analízis formákat, de az analízis elvének megértése után a tantárgyi cél kijelölésével könnyű meghatározni a forma és a mélység mértékét.

A szintézisben is megkülönböztetjük az érzéki és logikai formát.

A vizuális szintézis két lépésben történik. Az első esetben a vizuális szemlélet után az analízist azonnal követi a szintézis, észleleti kép alakul, amiben a fő kontúrok és a tanuló számára legjellegzetesebb képek már rögzítődnek. A második lépésben módszeresen felkutatják a részeket. Eredményként újra egyesül a kép, de már módosított formában. Ebben a szintézisben a kontúrok elmosódnak, más részek előtérbe kerülnek.

A logikai feldolgozásban már olyan szintézis szükséges, amely az absztrakciót megalapozva a részekről ítéleteket formál. Az összehasonlítás és elvonás után még egy szintézist kell végeztetnünk. Összegyűjteni a közös és megkülönböztető jegyeket. Ez a szintézis már jellemzést eredményez.

Az analízist és szintézist állandóan változtatjuk a megismerés folyamán. Feltétlenül szükséges, hogy egyenlő arányban végezzük, mert az egyoldalú művelésvégzés, vagy a részek, vagy az egész meglátásának rovására vezet. A helytelen képből nehéz az elvonás.

Az analízis és szintézis változtatását tanulmányozzuk a középhegység fogalmának kialakulásán. Típushegység a Mátra. Szemléleti anyagunk a Dunántúli-középhegység és a Mátra felszíne. Logikai cél a középhegység formai jellemzése. A Dunántúli-középhegység megismerésekor – mint egyedi fogalom tárgyalásán – megállapítottuk, hogy közepes magasságú hegyekből áll. Ugyanezt megtettük a Bakony, a Mecsek és az Északi-középhegység jellemzése közben is. Az egyes rögzítések egyedi fogalmakon végzett analízis és szintézis eredményei és egyben a magassági tényező elvonása is. A középhegység jellemzőinek absztrahálásához az egyedi példák sorát kell analízálni és szintetizálni ahhoz, hogy a végső logikai szintézisben össze tudjuk gyűjteni a fogalom jellemzőit. Az általánosítást csak akkor végezzük helyesen, ha a magassági szempont mellett a sokféle egyéb jellemzőket is összegyűjtve előkészítjük a röghegység fogalmát is.

Az analízis és szintézis tehát nagyon gyakori művelet. Egyenlő mértékű alkalmazásuk jó előkészítést biztosít a logikai elvonáshoz.

(Folytatás a következő számunkban)